

ОСВЕТЉЕЊЕ У БЕОГРАДУ

Која су и каква све средства за осветљавање користили људи који су од најдавнијих времена живели на територији Београда једно је од интересантних питања из прошлости нашег главног града. Тај поглед у прошлост показује нам упорно и стално настојање људи за ватром и светлошћу. Наравно, еволуција средстава и начина за осветљавање била је спора и дуготрајна, али за последњих сто година осветљење у Београду доживљава велике промене и брз развитац. Тај пут и развој вештачког осветљења од прве ватре и иверја, луча и бакљи, разних светиљки и жижака, преко лојаних и других свећа, фењера, гасних светиљки до електричног осветљења и његовог усавршавања у Београду, није био увек везан за одређена временска раздобља. Врло често се силом прилика враћало и на једно већ преживело средство, па се у време „миликерц свећа“ палила „паљеника луча“ као и у време електричног осветљења, па и до наших дана, доста често, свећа или жижака.

Свакако да је за осветљење најпре служила ватра, која је штитила од хладноће, бранила људе од звери и служила за припремање хране. Исто тако и мањи комади дрвета које добро гори, као и буктиње или свежњеви запаљене траве и смоле, могли су се преносити са места на место. Људи, који су пре много хиљада година живели на територији данашњег Београда користили су сва-

како мање комаде дрвета или луч. Међутим док се на другим местима у преисториским налазиштима луч сачувала¹ (комади луча нађени су у халштатском налазишту) на територији Београда дрво и предмети од дрвета нису очувани. Али су зато многобројни налази који сведоче да се поред бакљи и луча осветљавало помоћу светиљки у виду лампи, жижака у којима су гореле масне материје. Приличан је број античких и каснијих жижака који су ископани на територији Београда а налазе се у Музеју града Београда и у Народном музеју.² Али на њима као предметима археолошке природе у овоме раду нећемо се задржавати него ћемо говорити о осветљењу каснијих времена о коме има писаних извора и података из литературе, као и на основу збирке која се чува у Музеју града Београда, или по усменим саопштењима старих Београђана.

Али, кад се и тако посматра еволуција средстава за осветљење у Београду, мора се нагласити и то, да су многи путници који су пролазили кроз Београд оставили многе драгоцене податке о тврђави, вароши, кућама, дућанима, каравансеријама, џамијама, о трговини и обичајима, о ношњи и становницима, док о осветљењу дају веома оскудне податке или у њиховим путописима таквих података уопште и нема. То је донекле и разумљиво и због тога што се живот и целокупна човекова делатност у прошлости ограничавала само на вре-

¹ Kus Nikolajev, *Rasvjeta kod seljaka*, etnološka biblioteka br. 2, Zagreb 1928, 1.

² Или Милтнер-Зрунић: Жишци у Београду, *Старинар* 1931, VI, 88; Бирташевић Марија, Један византијски жижака из археолошке

збирке Музеја града Београда, *Годишњак музеја града Београда* II, 1955, 43—45; Кондић Владимир, Збирка Римских жижака у Музеју града Београда, *Годишњак Музеја града Београда* III, 1956, 63.

Сл. 1 — Ватра са огњишта служила је у исто време и за осветљење. У вратима, десни угао горе, види се жена са лучем у руци, првом покретном светиљком. По Ф. Kanitz-у

ме дана. Зато се у овоме раду на неким местима морамо ослонити и на податке који говоре о осветљењу и његовом развоју у околини Београда као и у другим нашим варошима и насељима.

Осветљење по кућама

Ватра. Прво вештачко осветљење добијано је од ватре са огњишта. Тај начин се у неким далеким нашим и забаченим селима очувао до наших дана. Кад је потребна јача светлост, ватра се потстиче или се на њу баца сено да би се добио јачи пламен. Занимљиво је да су још и до 1845 године многи сиромашни ђаци, а међу њима и Јован Ристић, доцнији намесник, сакупљали сено па омоте сена увече бацали на огњиште да им се светли док уче и пишу.³

Луч је свакако била једна од првих покретних светиљки, која је веома дуго остала у употреби у нашим крајевима.

Тако су још у XV веку у отменом и богатом Дубровнику, владике (госпође) и служавке силазиле и пењале се ноћу по степеницама са лучем у рукама.⁴ У Београду се луч задржала још много после тога времена, а у неким кућама све до прве половине прошлог века. Сретен Поповић наводи да још и за његова детињства по механама нису гореле лојане свеће, него луч.⁵ Па је тако и по београдским кућама, као и у осталим местима по обичају тадашњег патријархалног друштва, за време вечере најмлађа снаха „млада“ држала луч и светлела. У неким крајевима, касније, када је сасвим примитивни сталак на

³ Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија Срба, Хрвата и Словенаца* IV, 67.

⁴ Јиречек—Радоњић: *Историја Срба*, књ. III, Бгд. 1928, 280.

⁵ Сретен Ј. Поповић, *Путовање по Новој Србији*, Бгд. 1950, 225.

себе примио ову функцију, добио је по томе и он назив „млада“.⁶

Осветљавање машићу и уљем омогућено је употребом жижака, посуда разних облика у којима као фитиљ гори упредена кучина или парче крпице. Много интересантније и компликованије од жишка су лукијерне које су се могле наћи по кућама трговаца Дубровчана којих је у Београду било у приличном броју. Лукијерне су се могле преносити са места на место а било је и зидних (такве лукијерне са огледалом које појачава светлост сачуване су у Кнежевом двору у Дубровнику).

Свеће. У Београду се у прошлости устајало рано, некад и пре сванућа (нарочито је ово важило за шегрте и занатлиске калфе), радило се преко целог дана, све до самог мрака, када се све утиша и замре. Београдски трговци и занатлије, чим падне мрак, затварали су своје ћепенке и журили кућама. У кућама су домаћица млада или шегрт, када се сви искупе, уносили лојану свећу у лименом чираку и гвоздене мумаказе да њима фитиљ усекну кад свећа почне да жмири.⁷ Вечеравало се брзо, и сви потребни послови брзо завршавали, тако да су ускоро и лојане свеће гашене а Београд би утонуо у дубоку ноћ и тмину коју су реметили троји кораци патролција и испрекидани лавез паса.⁸ Лојане свеће су израђивале само домаћице тако што су кроз растопљени лој провлачиле упредени фитиљ од памука, остављале да се „смрзне“ и ово понављале све донде док не добију жељену дебљину свеће. Лојане свеће куповане су код занатлија мумџија који су их правили од чистог говеђег, овчег или козјег лоја.

⁶ Др. Б. Дробњаковић, *Упутник за прикупљање грађе о покућанству*. Посебна издања Етнографског Института САН, св. 2 Бгд. 1949, 14.

⁷ Коста Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд 1937, 26.

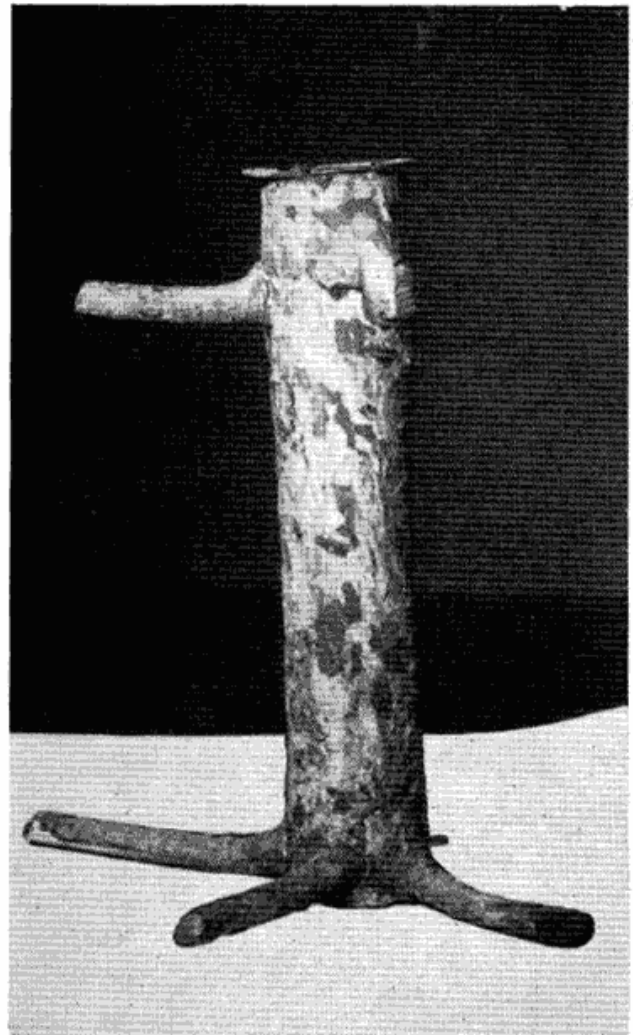
⁸ Исто, 396.

⁹ Др. Тих. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од Другог устанка до Еснафске уредбе 1848 год.*, Београд 1925, 20—30.

¹⁰ Исто, 116.

¹¹ Др. Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. I, Бгд. 1954, 237.

Потреба вароши за лојаним свећама имала је утицаја на занатски живот овога времена. Мумџиски еснаф који је још 1825 године бројао само 13 занатлија нагло је напредовао, а занатлије које су се овим послом бавиле, добро су радиле и богатиле се.¹⁰ У доба највећег успона (око 1852 године) било је већ преко сто занатлија у Београду, што у поређењу са осталим занатима претставља један од јаким и бројних еснафа. Међутим, овај занат који се у кратком времену врло брзо развио и лепо напредовао, нагло је опао осамдесетих година прошлога века углавном због тога што се тада за осветљење не употребљавају искључиво свеће већ све више петролеум.¹¹

Сл. 2 — „Млада“, „лучара“, „снаша“ — примитивни сталак на који се поставља запаљена луч

Свеће су се продавале по одређеним ценама, али како је једно време лој по-скупео, мумције су се жалиле кнезу Милошу и молиле да измени уредбу по којој је било одређено да се ока свећа продаје по 66 пара, јер они нису у могућности свеће правити због скупоће лоја. У оригиналном писму које се чува у Државној архиви НРС, Лазаревић Петар извештава кнеза Милоша да се у вароши Београдској осећа све виша оскудица у свећама, пошто се сав лој извози у иностранство, и пита како да поступи да би мумције овдашње дошле до лоја.¹²

Сл. 3 — Лукијерна

Из других докумената сазнајемо да се поред домаћих свећа, које су израђиване у Београду, употребљаване луксузно украшене свеће увожене са другом робом из Дубровника, Беча, а највише из Земуна. Из аката Земунског магистрата види се да је у Земуну било занатлија који су тражили дозволе да могу производити свеће у већим количинама и обећавали су да ће их јевтиније од уобичајене цене продавати.¹³

За осветљење су служиле лојане свеће а у свечаним приликама понекад и воштане. Употреба воштаних свећа ограничавала се на славе, свадбе, сахране, задушнице и помене.

У грађанским кућама свеће су стављане у обичне дрвене, земљане, лимене, гвоздене или месингане чираке једноставних облика. Неки од ових чирака су имали покретна постоља којима се свећа померала навише док сва не изгори (в. сл. 7 лево). Украшени и лепо орнаментисани свећњаци доношени су из Беча (у Музеју града Београда чува се један такав свећњак в. сл. 7 десно). Богате трговачке куће имале су скупоцене сребрне или позлаћене свећњаке са два, три или више кракова који су употребљавани у свечаним приликама (један такав, мада врло скроман, види се на слици 6).

Сиромашнији нису могли палити више свећа за послове при којима је било потребно боље светло, па су се довијали на разне начине. Да би појачали светлост при раду, јеменције и папуције су стављали недалеко од свеће која гори бокасто стакло напуњено водом. Ово је стакло са водом скупљало зраке у жижу испред мајстора и бацало их на место где је он радио.¹⁴

У доба аустриске окупације (1718 — 1739) у Митрополитовом двору у Београду собе и ходници били су осветља-

¹² ДА НРС (Државна архива НРС) К—К V-5 31 октобра 1828 год.

¹³ ДАГБ (Државни архив града Београда) Земунски магистрат FdI Rats Protocolle 1775 бр. 1818 бр. 6.

¹⁴ Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка*, IV књ., Загреб 1920, Осветљење.

вани „вондлајхтерима“ (свећњацима причвршћеним о зид; забележено их је 19, од којих је 6 купљено у Бечу), свећњацима и чирацима у које су стављане свеће. Свећа је било разних врста и величина. Помињу се танке за трикирије, дикирије, „тростручне шарене јерусалимске“, велике беле јерусалимске и друге. За једну је забележено да је „воштаница од литре и педесет драма на пример шафрана“.¹⁵

Међутим, у двору кнежевом, и сто година касније, намештај и остало покућанство било је врло скромно. Из „Пописа ствари у двору Јего Књажевског Сијателства у Београду нахођашча се“, између осталог покућанства пописани су и чираци и фењери. У аремлуку се налазио један жути велики фењер и једна свећа воштана светогорска.¹⁶ У трпезарији су биле три скамије за свеће и један гвоздени чирак,¹⁷ на диванани три фењера, а у соби до шарене собе неколико чирака од бакра, и са стаклом.¹⁸

У „малој сали“ у Новоме конаку налазио се већи број зидних свећњака са шест или осам кракова, а са таванице су висили канделабри са великим бројем свећа постављеним у два реда. „Велика сала“ имала је нешто друкчији канделабр, са неједнако распоређеним свећама. На степеницама су били постављени зидни свећњаци и лепо украшени фењери.¹⁹

Богатије београдске куће имале су и позлаћене лустере са шест или дванаест „миликерц“ свећа. Ови лустери израђивани су у радионици познатог београдског позлатара Луја Капелана. Један од оваквих лустера налази се у Музеју града Београда, на коме се данас уместо свећа налазе електричне сијалице.

О првим „миликерц“ свећама, и сензацији коју су оне изазвале, дуго се

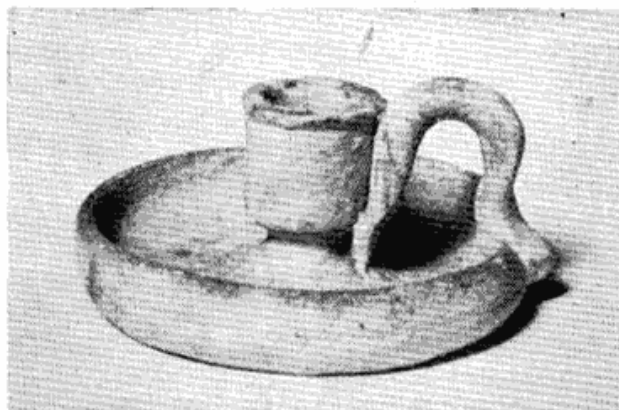
¹⁵ Др. Д. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718—1739)*, Бгд. 1950, 224.

¹⁶ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, I Бгд. 1897, 381.

¹⁷ Исто, 382.

¹⁸ Исто, 381.

¹⁹ *Београд у слици и речи*, Пешта 1892, 21.

Сл. 4 — Земљани чирак

причало по Београду. Прве такве свеће су Београђани видели 1841 године, на балу који је приредио кнез Михајло. За ову прилику их је набавио из Беча, непосредно преко чиновника „Universal Kerzen Fabrik“, сам Сретен Поповић. Описујући први бал који је кнез Ми-

Сл. 5 — Земљани свећњак

хајло приредио 1841 године, између осталог Поповић каже да су тада, поред других новина, Београђани видели први пут миликерц свеће, које су гореле у свећњацима и полилејима.²⁰

После овога бала угледни и богати Београђани похрлили су да и за своје домове набаве овакве свеће, али њих тада још није било у Београду. Први их је увезао један Поповићев пријатељ, београдски млади трговац, који се обогатио купујући свеће по два, а продавајући их по шест цванцика фунту.

Свечане прославе и балови од тада се нису могли ни замислити без миликерц свећа. Према писању београдског листа *Србског Улака*, од 1844 године, београдске балове је мајсторски организовао закупац Хариш, „који је уносио своје родољубље у осветљавање сале“, а које се огледало у што већем броју миликерц свећа.²¹

И прве позоришне претставе давале су при светлости свећа. После завршене претставе свет се враћао кућама по мрклом мраку и мразу, пешке, са фењером у руци.²² Премијере и свечане претставе које су давале у позоришту, биле су на неколико дана раније објављиване по новинама, и увек се подвлачило „да ће се давати претстава у свечано осветљеном театру.“²³

Петролеумско осветљење. Седамдесетих и осамдесетих година прошлога века Београђани су већ увелико употребљавали петролеум. У прво време није било гасних лампи са стаклом, већ су то биле мале лимене лампе „гасарчићи“, које су имале слободан фитиљ (сл. 8). Те лампе су много димиле и квариле ваздух, а знатно побољшање се осетило са првим лампама са стакленим цилиндром. Петролеумских лампи било је у најразличитијим облицима, од најскромнијих и најједноставнијих од метала или стакла, до скупоцених од порцелана, ко-

балта са печеним златом, сребра, зидних лампи са огледалом које је појачавало и одбијало светлост, стојећих лампи па и висећих лустера у које су се стављале петролеумске лампе.

У прво време је фитиљ за петролеумску лампу прављен сукањем, слично као и за лојане свеће. Много јачу светлост су давале лампе у којима је фитиљ био у облику траке, а најсавршенији је био онај савијен у облику трубе.

У збиркама Музеја града Београда има неколико лампи добијених или откупљених од старих београдских породица. Веома је занимљива мала метална лампа (Инв. бр. 2245), са стакленом куглом зелене боје, донешена из Аустрије, чије се постоље могло да пресавије помоћу једног завртња и тако да се од стајаће, претвори у зидну лампу (сл. 9).

У Музеју се налази и једна лампа са фитиљем у облику траке, коју је краљ Милан поконио Ђорђу Крстићу (Инв. бр. 208, сл. 10).

Друге две лампе су са фитиљем у облику круга и стакленим цилиндром. Метална лампа је припадала покојном Стевану Мокрањцу од чије је породице Музеј добио као поклон. (Стари инвентар бр. 1257, сл. 11). За другу лампу је забележено да је припадала потомцима Ећим Томе, скупоцена је, од кобалта са печеним златом. На цилиндар ове лампе стављала се и стаклена кугла. (Инв. бр. 1703, сл. 12). Овакве и сличне лампе добављане су из Беча и Пеште и по многим београдским кућама могу се наћи сачуване онакве какве су биле пре педесет и више година. Дobar број оваквих лампи налази се по таванима, мање их је које се чувају као украс или су претходне за лампе са електричним осветљењем. Последњих година ове лампе су нарочито цењене „ушле су у моду“, и продавале су се преко комисионих радњи.

²⁰ С. Ј. Поповић, *нав. дело*, 75.

²¹ С. Шумаревић, *Напредовање Београда као престонице у првој деценији од 1842—1852 год., Београдске општинске новине*, 1936 бр. 1, 51.

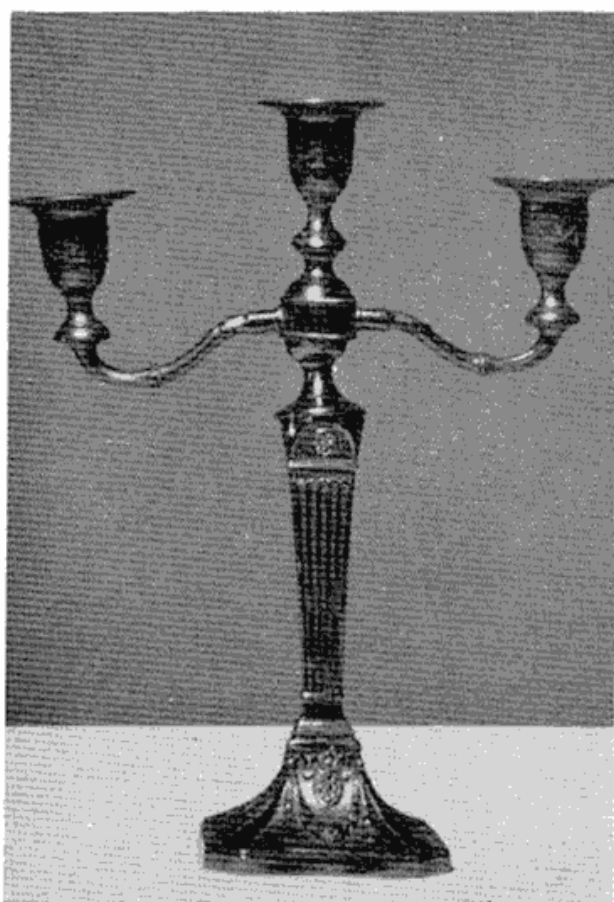
²² Н. Тројановић, *Позориште у Великој Пивари, Беог. општинске новине*, 1930, 28.

²³ *Новине читалишта Београдског*, год. I бр. 26, 7 јуна 1847 године, где се помиње „претстава у част именована Њ. Светлости Госпође Књегиње и Младог Кнежевића“ на дан 29 јуна 1847 године.

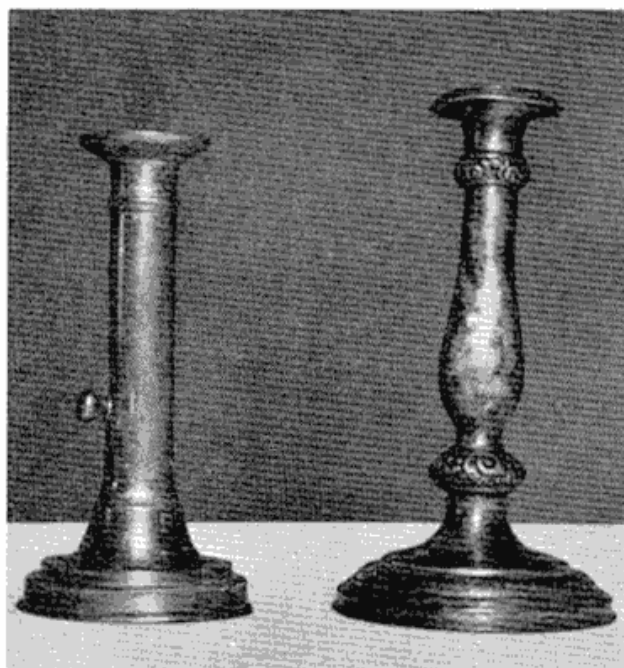
У прошлости су гасне лампе, нарочито оне без цилиндра, доста димиле и квариле ваздух, па је било београдских породица које их нису ни употребљавале и са употребе свећа прешле су на електрично осветљење. Петролеум је с времена на време било тешко набавити. Те несташнице су користили трговци са залихама, дизали цену, помало продавали и тако се, захваљујући петролеума, неки од њих и обогатили. Интересантно је напоменути да је велика несташница петролеума била и 1895 године која се нарочито осетила по београдским кућама, а била је у време када су већ по београдским улицама светлеле електричне сијалице.

Улично осветљење

Ноћу се обично никуда није ишло. Улично осветљење за време турске владавине није ни постајало. И Ами Буе

Сл. 6 — Трокраки сребрни чирак какав се употребљавао у свечаним приликама

Сл. 7 — Метални свећњаци (леви има покретно постоље)

наводи да по београдским улицама нема осветљења, те се иде са фењером у руци.²⁴ Фењере су носили колико да би се видело куд се иде, толико и ради тога да би варошки чувари видели куд ко иде ноћу.²⁵ Један овакав фењер се налази у Музеју града Београда (Инв. бр. 1670 сл. 14), а други у збирци Етнографског музеја у Београду.²⁶

Фењери, пошто су улице биле мрачне, ноћу су се по београдској чаршији догађале похаре. О томе пише кнезу Милошу Петар Лазаревић, управник београдске полиције, и у писму од 27 априла 1830 године извештава о предузетим мерама да се питање осветљења реши, и уведе прво улично осветљење у Београду. У томе писму се каже: „Трговци овдашњи, који дућане држе, више

²⁴ Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија Срба, Хрвата и Словенаца* IV књ., осветљење.

²⁵ Др. Тих. Ђорђевић, *Из Србије Кнеза Милоша*, Бгд. 1924, 294.

²⁶ Растислава Вукотић, *Старији начин осветљења у Србији према музејској збирци*, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. XVIII Бгд. 1955, 171.

Сл. 8 — „Гасарче“ петролеумска лампа

пута престављали су ми тужбу на пазванте, да чаршију не чувају, а више пута дућани су се разбијали од лопова. А они бадава плаћу примају, од свака дућана по 30 пара, и по двадесет пара. Говоре да би волели да ми поставимо нашу патролу, и да плаћају као што су пазвантима плаћали. Ја одма учиним наредбу те се наруче 10 фењера, пак на сваком ћошку, сваку ноћ да горе. Трошак за фењере и свеће што ће горети наплаћиваћу од дућанџија, једног пандура полиција има, а узећу још једнога кога ће варош плаћати пак сваку ноћ са полицијом да иду у патролу и да дућане од ватре чувају.”²⁷

Напредовање Београда почело је 1842 године, кад је Београд постао престоница. То напредовање се опајало у целокупном животу, тако да је варош

све више добијала „облик европејски”. Поред изградње приватних кућа и јавних грађевина, културни живот Београђана овога доба показује велики напредак у односу на скору прошлост. У *Србским Новинама* од 9 децембра 1852 године, где се говори о овом напретку, поред осталог, каже се: „Београд, као главна варош, најбоље је доказатељство о напретку у којем се наша земља налази; Што год у Београду мотримо, све сведочи да је Београд озбиљно напредовати почео, да расти његово благостање, да он увиђа свој задатак — бити огледалом Србије. Све ово што је добио Београд јесте знак великог напретка и показује да наши грађани живо осећају своје положење према целој Србији и одношење према другим великим градовима Европе. Но да би Београд друге главне градове стићи и с њима се упоредити могао, за нужно налазимо следијуће навести: Улицама треба одредити имена, изградити бољу зграду за театар, подићи циглане и побољшати ноћно осветљење улица за ноћну сигурност и олакшање они; који су принуђени у ноћи по вароши ходити.”²⁸

Говорећи о уличном осветљењу, Христић наводи забелешку из *Србских Новина* из 1856 године, у којој се каже да у целом Београду има само два општинска фењера: један на самој општинској кући, а други на Теразијама. Настојањем Николе Христића, који је у октобру 1856 године дошао за управника града Београда, општина је набавила шест нових фењера за варошко улично осветљење. Фењери су коштали хиљаду форината, па је тај издатак распоређен на четири стотине кућа у улицама у којима су ти фењери намештени. Тако је свака од тих четири стотине кућа платила за набавку фењера по пола дуката, а одржавање и паљење пало је на општински терет. Почетком децембра наређено је да до Нове године буду намештени фењери испред свих гостионица, механа и кафана, под пре-

²⁷ Државна Архива НРС КК-V-58 27 април 1830.

²⁸ Св. Шумаревић, Напредовање Београда

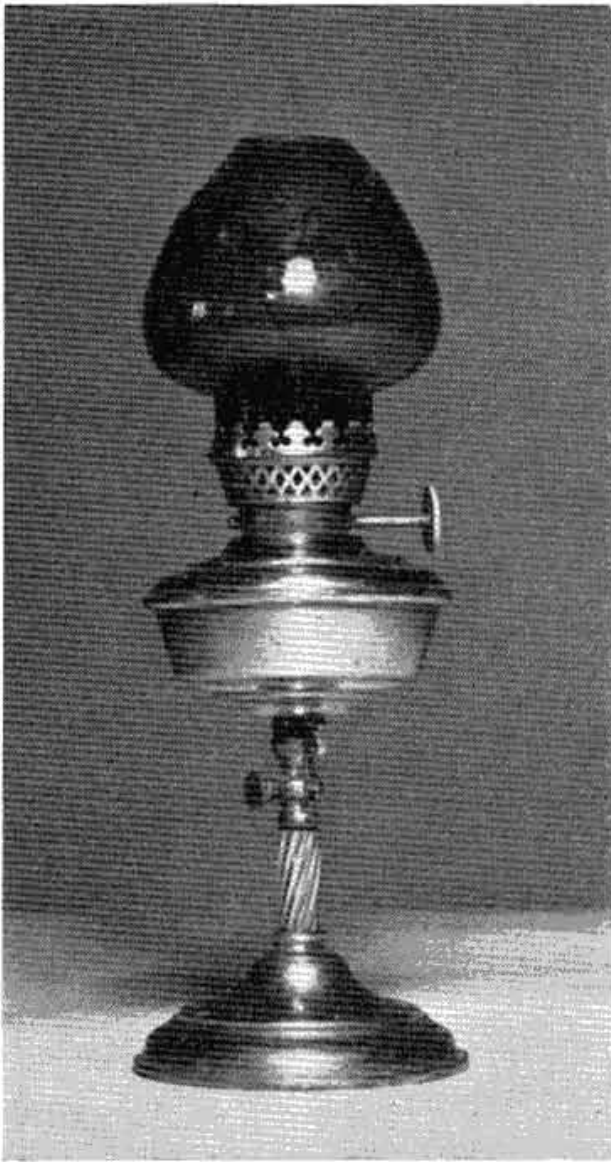
као престонице у првој деценији од 1842—1852 године, *Београдске општинске новине*; (даље: Београд. општ. нов.), 1936, бр. 1, 49.

гњом да ће се иначе све радње затворити. Тако је Београд на Нову годину 1857, поред она два добио још три стотине и шездесет фењера и „варош била сјајно осветљена”. Те мере су, разуме се, много помогле јавној безбедности и сузбијању крађа по вароши.²⁹

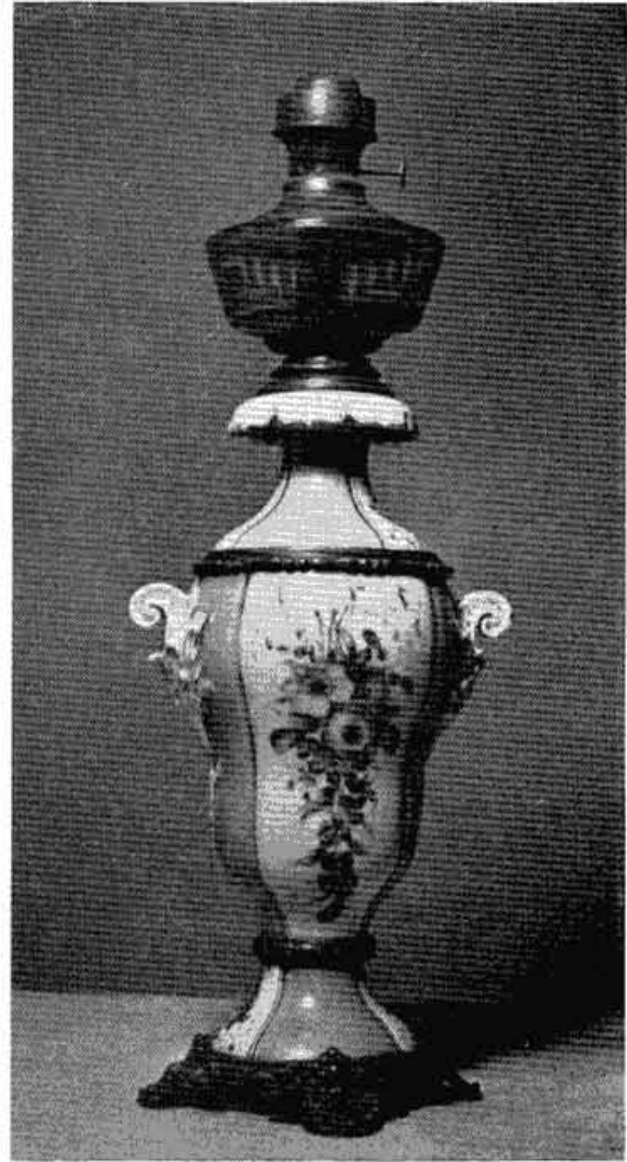
Наредба је од српског становништва одмах била тачно извршена. Али на Сави, близу „Мале пијаце”, биле су две турске кафане. Турци који су их држали нису хтели да пред кафанама наместе фењере као што је било наређено.

²⁹ Христић, *нав. дело*, 375—376.

Позвани на одговор, они су изјавили да ће послушати само пашину наредбу, а да за српску полицију неће ни да чују. Турци су се чак одлучили да пруже и оружани отпор. Због тога су у једној просторији иза кафане спремили и оружје. Управник је пре него што се одлучио на крајње мере, а бојао се да ће са Турцима доћи до оружаног сукоба, обавестио владу, па је била сазвана и седница у Двору на којој је решено да се Турци по сваку цену натерају да пред радњама наместе фењере, иначе да им се радње затворе.

Сл. 9 — Петролеумска зидна и стона лампа

Сл. 10 — Лампа Ђорђа Крстића

Но и поред тога што је полиција на обема кафанама закуцала наредбе да се за 24 сата наместе фењери, Турци то нису учинили него су у знак протеста и жеље да покажу како потцењују српске наредбе, обе објаве поцепали и спремили се да оружјем спрече истицање фењера. До сукоба није дошло захваљујући опрезности и брзој акцији полиције која је прво ушла у просторије иза кафане где се налазило спремно оружје, те су тако Турци, онако голоруки морали отићи, кафана је затворена а после неколико дана, и поред пашиних протеста, Турци су морали да се покоре и уредно да пале фењере.³⁰

Стари Београђани били су врло поносни на своје „улично осветљење“. Сваке вечери, фењерције су пролазиле улицама са својим фењером, мердевинама се пели од дирека до дирека, чистили су почађавело стакло и палили фењере.

Паљење фењера београдска општина уступала је оном лицу које се на јавној лицитацији обавезало да ће тај посао исправно обављати по најнижој цени. Тако је, обично с јесени, кроз варош пролазио добошар и саопштавао време и услове лицитације. Седмога октобра 1863 године Лазар Ђорђевић, добошар београдски читао је следећу објаву: „Општина варошка уступа паљење фењера за време од 15 октобра ове до 15 октобра 1864 године са течним гасом или олајем. За ово уступљење одржаће се 15 овог месеца лицитација пре и после подне и ономе ће се уступити који се најјевтиније буде обавезао. Услови за преднаведено уступљење биће при лицитацији показано а и пре могу се у Суду општинском сазнати“.³¹

Поправке фењера давале су такође путем лицитације. Тако је 1893 године, уочи увођења електричног осветљења у

³⁰ Исто, 42—43.

³¹ Државни Архив Града Београда — Управа вароши фасц. XXIV и 86“ РН 139.

³² Београдске општинске новине, год. XI, бр. 2, 17 јануара 1893.

³³ Стенографске белешке са састанка Општинског одбора, Београд. општ. нов. год. XI, бр. 38, 183—193.

Сл. 11 — Метална лампа Стевана Мокрањца

Београду, на једној седници општинског одбора решено да се поправка фењера и лампи, набавке стакла и фитиља за 1893 годину уступи према потписаној погодби Симону Ландау, трговцу, по цени од хиљаду три стотине и четрдесет девет и по динара.³²

Варошко улично осветљење стајало је општину годишње око 40.000 динара.³³

Фењера са београдских улица нема сачуваних по нашим музејима, али какви су они били знамо захваљујући неким сликама из онога времена. На слици Теразија из 1891 године (рад Луке Младеновића сликара, стр. 453) виде се ови стари фењери. На другој слици виде се фењери у Немањиној улици, код саме станице, на дирекцима обавијеним тробојком.

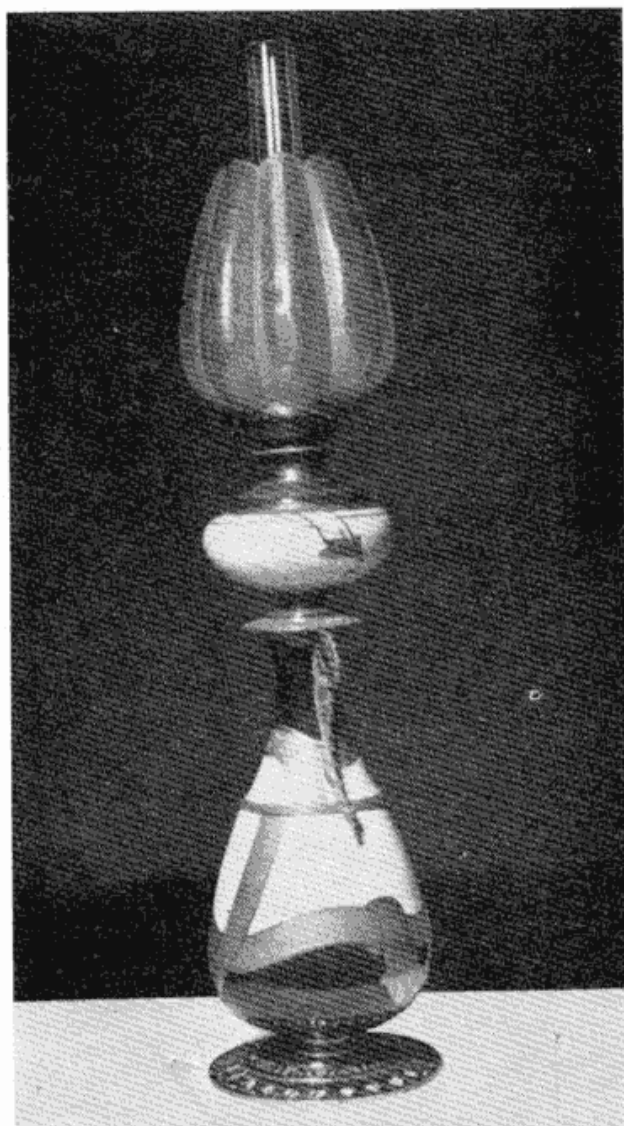
Пред зградом позоришта прилично времена и после увођења електричног осветљења стајала су два гасна фењера а гасно осветљење се делимично задр-

жало у позоришној згради и после увођења електрике, јер је Народно позориште имало своју гасну централу смештену у „Кара џамији”, одмах поред позоришта.³⁴

Осветљење у свечаним приликама. О извесним прославама на осветљење се полагала нарочита пажња. У описима прослављања извесних догађаја и слављењу годишњица истиче се обично и „сјајно осветљење”. Тако су Србске Новине од 1 децембра 1856 године донеле опис прославе педесетогодишњице ослобођења Београда, у коме се нарочито истиче специјално осветљење начињено за ту прилику. „А увече”, како се у овоме опису каже, „била је сва варош осветљена, при чему су се одликовала особито два зданија, и то: зданије Лицеја, гди су на долњем и горњем боју осветљене биле различите, празнику сходне направе, и ученици су у авлији начинили били бенгалску ватру и пуштали ракетле; а затим, одликовала се и кућа родољупца једног, г. Т. Милосављевића, гди је на балкону осветљена била направа једна, на којој је писало „за веру и отечество”. Сву, пак, ту светковину довршила је војничка банда, која је свирала свој вароши, праћена непрестаним од радости подвизивањем млађани наши, али зато опет зрело за отечество одушевљени Србчића”.³⁵

Приликом великог народног весеља које је одржано јануара 1859 помињу се лојане свеће, кандила, разнобојни фењери па чак и мешине са катраном.

Ево занимљивог описа тог великог народног весеља са „величанственим осветљењем”: „Варош је вечером била сјајно осветљена. По прозорима приватних кућа чкиљиле су истина лојане свеће, јер других је слабо било, али су зато на тријумфалним капијама, искићеним кандилима са чашицама у народним бојама, блистали сјајни транспа-

Сл. 12 — Ејим Томина лампа

ренти с ликовима Милошевим и Михајловим, алегориским сликама које је на брзу руку израдио академски живописац Стева Тодоровић и пригодни стихови Јове Илића, Ђуре Јакшића и других тадашњих поета и нарочитих стихотвораца каквих се увек нађе за такве свечане прилике.”

Дуж улица повешани су били прозачни фењери у разним бојама, који су се лелујали на затегнутим конопцима од копља до копља. На раскршћима главних улица гореле су, натакнуте на мотке, мешине с катраном, који је, запаљен, капао по калдрми на велико уве-

³⁴ Felix Kanitz: *Das Königreich Serbien und das Serbenfolk*, I, Leipzig 1904, 40.

³⁵ Др. Р. Веселиновић, Како су Београђани прославили годишњицу ослобођења од Турака, *Вестник музејско-конзерваторског друштва НР Србије*, год. VI, бр. 2, март—април 1957.

сељавање светине. Искупљена око мешина, она је весело посматрала пламене млазове, који су из мешина цурили и густим димом гаравили јој зајапурена лица. На главним просторима и пијацама окретани су изнад велике ватре, на огромним ражњевима цели целцати волови, а унаоколо изваљена бурад с вином и ракијом. То је општина београдска давала банкет својим раздраганим грађанима.³⁶

У *Српским Новинама* бр. 135 од 19 јуна 1879 године даје се програм ватромета који је одржан 20 јуна на дан прославе независности Србије. Те вечери се по свршетку свечане позоришне претставе „Три светла дана“ (комада са темом из рата за Ослобођење) одржао ватромет многобројним ракетама у разним бојама а на завршетку свечаности горњи град је био осветљен бенгалском светлошћу у разним бојама а доњи град у белој и црвеној ватри.

Борба за добијање бољег варошког осветљења

Борба за добијање бољег варошког осветљења почела је да бива све већом нарочито после одласка Турака из Београда (1867). До уласка Срба у тврђаву, Београд је претстављао најобичнији источњачки град, са тесним улицама, са кућама од плетери, облепљеним блатом. Отада се његов лик постепено мења.³⁷ Београдска општина почела је да уводи разне реформе у модерном, напредном духу. Једна од тих реформи било је постављање доброг варошког осветљења. То питање било је врло често на дневном реду општинских седница. Београђани су врло радо прихватили новине а предлог да се у Београд уведе електрично осветљење је једна од најнапреднијих мера када се има у виду да је било прошло тек седам година како је Едисон 1879 пронашао прву електричну сијалицу.

Први кораци учињени су 1886 када је председник општине поднео извештај

из кога се види да је Београд имао 611 општинских фењера и да је осим њих било и 285 механциских, који су се сви палили свакога вечера. У извештају, претседник је истакао да је општина добијала многе молбе за фењере, али да је због малих финансиских средстава била у могућности да набави сама још 42 фењера.³⁸

У вези са питањем побољшања варошког осветљења појавио се и предлог о оснивању гасне централе. Међутим, истовремено се јављају мишљења за подизање електричне централе. Упоредо и истовремено са борбом ових мишљења постављало се и питање зашто би се мењао начин осветљавања, па је предложено да се само набави и повећа број лампи са петролеумом, и на тај начин питање варошког осветљења најјевтиније реши.

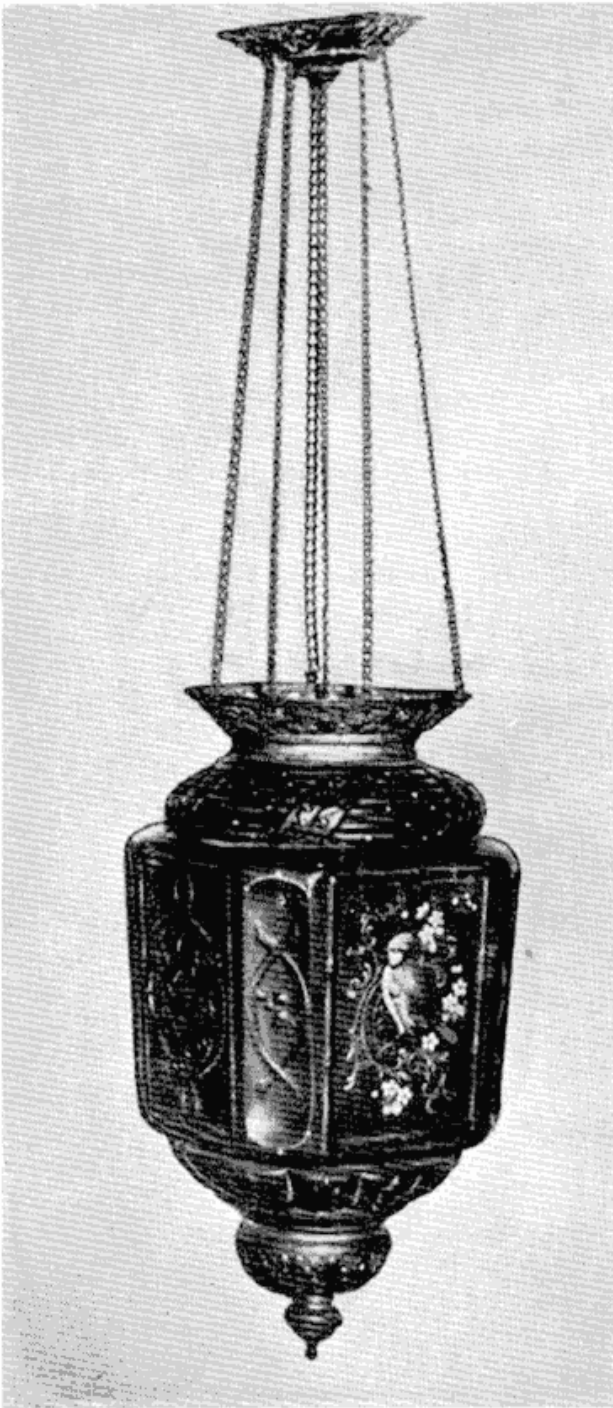
Борбе мишљења, разни предлози и дискусије трајали су дуже времена. Присталице гасног осветљења проносице су разне гласове против електричног и говорили да оно изазива очна обољења, експлозије, пожаре и друге невоље. Општина је водила дугу и опширну преписку са иностраним општинама и стручњацима у циљу обавештавања. За савет су се питали странци. Др. Клајн, из Јене, упутио је опширан мемоар краљу Милану у коме му предлаже гасно осветљење и карактерише га много бољим. „Што сам се пак примио да заступам ову грану“, пише Клајн, „то се оснива и на факту, који је у нашим техничким списима на основу добивених искустава доказан, а то је: да електрично осветљење није за сада много прекорачило стадиј скупог експериментисања, да се оно скорошћу може употребити само онде, где има јевтине машинске парне или водене снаге на расположењу... Код нас се још није заборавио случај како је један од најславнијих физичара у Паризу погинуо само стога, што се сувише приближио једном непокривеном спроводнику електрицитета, као што се најзад приликом бечке из-

³⁶ Христић, *нав. дело*, 57.

³⁷ Д. Живаљевић, *Знаменитости Београда*, Београд у слици и речи, 1882, 23.

³⁸ *Трамваји и осветљење града Београда 1892—1832*, 6.

³⁹ *Исто*, 6—7.

Сл. 13 — Лустер у који се могла ставити свећа или петролеумска лампа

ложбе показало, да електричне справе могу да постану узрок пожару.⁴⁰

Др. Владан Ђорђевић, као претседник Београдске општине, помишљао је на искоришћавање Саве и Дунава за добијање погонске снаге, али се исто-

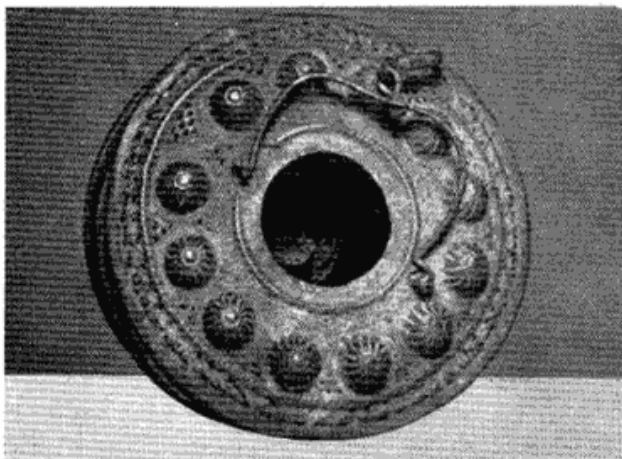
времено прибојавао да би се тиме омела пловидба на нашим рекама пошто би се вода морала успорити. Др. Марко Леко био је један од великих критичара и противника електричног осветљења, а професор Универзитета, Ђока Станојевић држао је низ пропагандистичких говора на одборским седницама и борио се и речју и делом да се у Београд уведе електрично осветљење.⁴⁰

Занимљиво је да су занатлије, богати и угледни људи који су били одборници, преко свога претставника, Игњата Стаменковића, угледног абације и одборника, утицали да се остане по старом. Тако је Стаменковић, после разлагања претседника општине о потреби мењања варошкога осветљења, затражио реч и енергично и мало љутито рекао: „Господо и браћо! Ја налазим, да нама није потребно друго осветљење. Овакво какво је довољно је и добро је. Поштени људи и домаћини, они су увече у својим кућама, а за лумпове и ноћне скитнице општина да троши паре, ја не дозвољавам и противан сам предлогу да се мења варошко осветљење.“⁴¹

Први покушаји увођења електричног осветљења. Док су се у општини водиле дуге и жучне полемике, један кафеџија је дошао на идеју да за свој рачун приреди Београђанима велико изненађење и своју кафану осветли електричном светлошћу. Тај предузимљиви еснафски човек, претеча прве централе и првог електричног осветљења био је Пера Јовановић — Шапчанин који је држао кафану „Код Скупштине“, на Топчидерском друму, а на углу улице Кнеза Милоша и Масарикове. Преко пута кафане, на углу улице Народног фронта и Милошеве налазила се тада Скупштина по којој је кафана преко пута и добила своје име. У тој кафани био је скуп београдске елите. У башти кафане, у хладу липа и кестенова одмарали су се и освежавали многи београдски професо-

⁴⁰ Стенографске белешке са састанка Одбора општинског од 8 јуна 1893 год., *Београд. општ. нов.*, год. XI, бр. 37, 12 септ. 1893.

⁴¹ Вл. СТ. Каћански, Борба око варошког осветљења у Београдској општини, *Београд. општ. нов.*, год. LV, 1937, 662.

Сл. 14 Кожни фењер

ри, књижевници и уметници. У овој кафани су приређивани свечани ручкови и банкети, у њој су Београђани први пут видели страну капелу са певачицама, под познатим називом тингл-тангл. За ову се кафану говорило да је капија кроз коју је прошла западна култура за Блиски исток. И у њој су стари Београђани имали прилике да виде први пут у своме граду давно очекивано електрично осветљење.

Предузимљиви кафеџија је набавио локомобилу и електромотор и поставио их у једну башту до Скупштине, а онда је одатле пребацио један изоловани спроводник преко Топчидерског друма, увео га у свој локал и везао га са боген лампама и Едисоновим сијалицама.

И, док су се одборници убеђивали, овај предузимљиви кафеџија увео је први у Београду електрично осветљење за свој рачун.

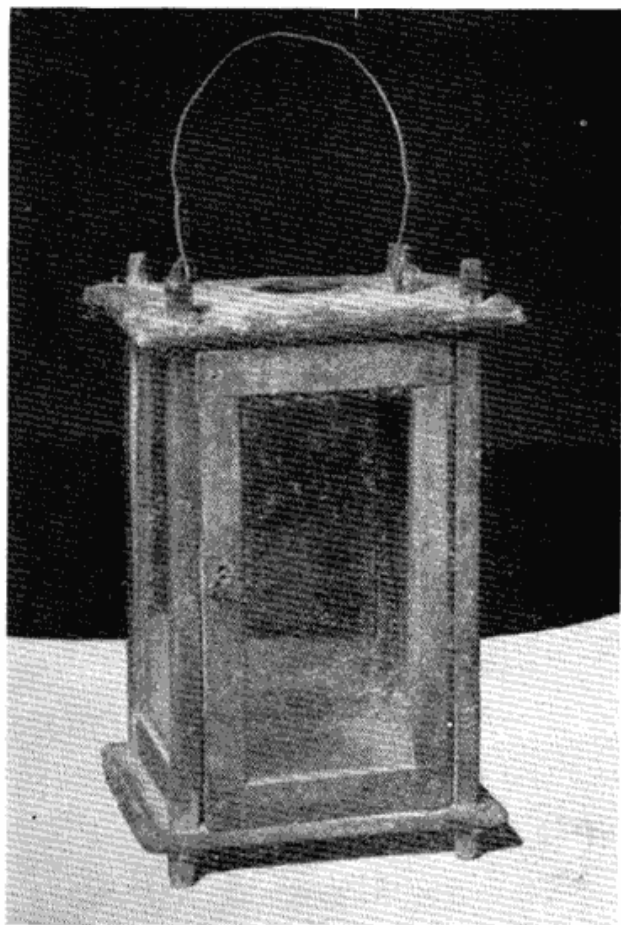
Новост о увођењу првог електричног осветљења врло се брзо пронела по Београду и ускомешала га. И старо и младо било је заинтересовано и прве вечери, када је требало да блесне електрично осветљење искупио се силан свет да види „Аладинова чудотворна кандила из Хиљаду и једне ноћи“. Сви су долазили са нагарављеним стаклом, јер се

⁴² Д. Ђорђевић, Прво електр. осветљење у Београду, *Београд. општ. нов.*, 1939, бр. 1—2, 45—46.

причало да се од јаке светлости може ослепети.

Свет се у кафани тискао и жељно очекивао да „пусте струју“. А кад је најзад струја пуштена била, онда оне две зашиљене угљене шипке у боген лампама, зазврјаше силно, полетеше варнице и засија јака светлост. Окупљени свет је клицао „Живела електрика, смрт фењерима!“. И многи су остали до зоре, да гледају лампу „из које као да горе хиљаду свећа“. Држане су и здравице и пило се у „част“ првог електричног осветљења и у здравље и дуг живот газда Пере Јовановића-Шапчанина, који је овим постао претеча прве електричне централе у Београду.⁴²

Изгледа да је после извесног времена извршена једна слична проба и у позоришту. О томе пише и *Нов Београдски Дневник* овако: „Јуче је у позоришту, између чинова било електрично освет-

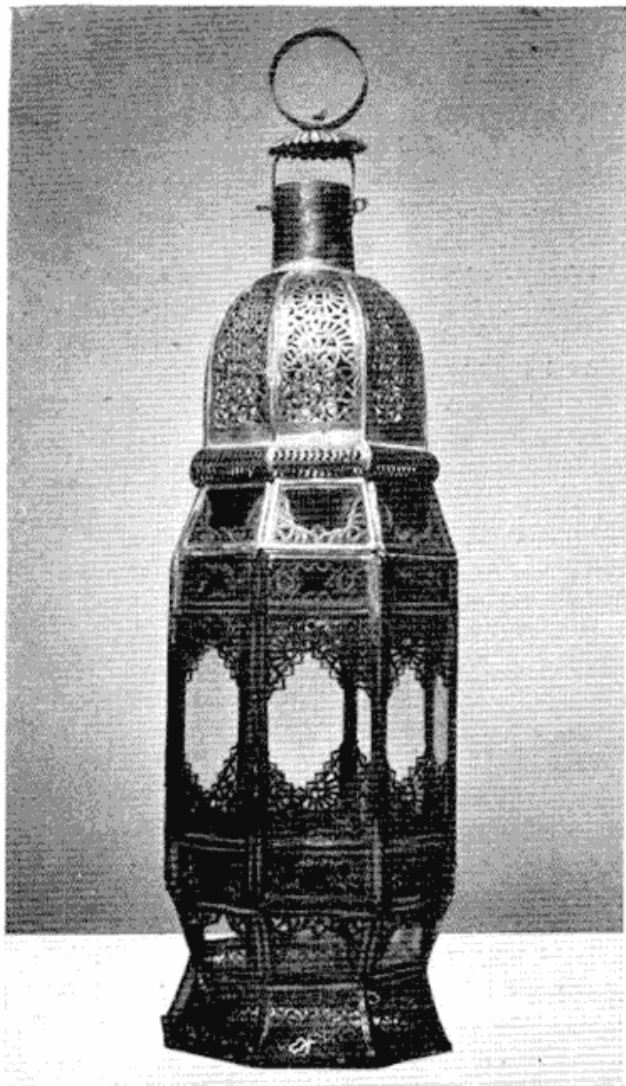
Сл. 15 Дрвени фењер са стаклом

љење, а и на позоришној пијаци била је једна електрична лампа постављена, која је доста јако и поред лепе месечине, осветљавала позоришну пијаци. Публика је том приликом могла добро да уочи разлику између гаса и електрике. Овом осветљењу електричном присуствовао је и претседник општине”⁴³

Увођење електричног осветљења. Први темељи електричне централе ударени су 24 и 28 јула 1891 године када је на седници Општински одбор усвојио уговор са Периклесом Цикосом из Милана, коме је за рачун основаног Српско-француског друштва уступљена концесија „осветљења и варошких жељезница“. По томе уговору предвиђено је да струја мора бити једносмислена, а где је потребно струја може бити наизменична. Одређено је да ни један проводник не може у себи имати струју јачу од 2500 волти. Дужина мреже је била предвиђена од 62 км.⁴⁴

Друштво је почело са радом одмах и следеће године штампа је скоро стално писала и најављивала велике догађаје: електрично осветљење и варошку жељезницу. О томе су писали новинари, угледне личности, стручњаци па и претседник општине и његови одборници.

Милан Маринковић, претседник општине, у чланку „Стање Београда у садашњости“, пише августа месеца 1892 године: „На електричном осветљењу града и жељезници варошкој ради се живо. Има изгледа да ће се подигнути обе ове ствари још у овој 1892 години”⁴⁵ На истом месту, у чланку који носи наслов „Будућност Београда“, каже се ово: „Београд стоји данас на прагу нове ере свога развитка. После отварања водовода у најближем времену долази читава серија великоварошких, цивилизатор-

Сл. 16 — Метални декоративни фењер

ских установа. Већ идућих месеца имаће Београд разгранату трамвајску везу и у исто време замениће досадашње оскудно петролејско осветљење — електрика. Обоје, и трамвај и електрично осветљење предаће се јавној употреби већ у најближем времену”⁴⁶

У часопису *Београд у слици и речи*, са упоредним текстом на српском, немачком, мађарском и француском језику, августа 1892 године изашао је чланак следеће садржине: „Неколико недеља пошто изађе овај спис, варош ће Београд добити две знатне новине: трамвај и осветљење са електричном светлошћу”⁴⁷ После опширног излагања

⁴³ *Нов Београдски Дневник*, год. I, бр. 91, 10 децембра 1882.

⁴⁴ *Трамвај и осветљење града Београда, 1892—1932*, 7, 1882.

⁴⁵ М. Р. Маринковић, *Стање Београда у садашњости*, Београд у слици и речи, 1892, 11.

⁴⁶ С. Ајхнара, *Будућност Београда*, Београд у слици и речи, 1892, 56.

⁴⁷ *Београд у слици и речи*, 1892, 56.

о трамвајској мрежи, линијама, доласку и одласку трамваја, цени и депоу, даје се подробен опис под насловом: „Електрично осветљење“, где се каже: „Друштву континенталном Едисон обратило се друштво Српско-француско за опште снабдевање свега потребног материјала за ову инсталацију. Глас који је друштво Едисон стекло у Америци и Европи најбоље су гаранције, које друштво Српско-француско може дати вароши Београду.

Фабрика од 600 парних коњских снага, постављена је у дунавском крају на 700 мет. од реке.

Парни казани, на броју три из радионице су куће Бабкок Вилкокс. Продукти сагоревања се избацују помоћу једног димњака од 38 м. висине; захваљујући тој висини, дим је у атмосфери на што се могло већој висини и не може досађивати суседном становништву.

Седамдесет лучних лампи од 1000 свећа светлеће главним улицама и алејама варошким; једна хиљада сијалица размештене по споредним улицама, на дужини преко 35 километара — даваће обилну светлост свима квартовима варошким.

За ово осветљење плаћаће варош динара 80.000 годишње, али ће се та сума смањити за 2,5 до 20% према увећању производње струје електричне опште.⁴⁸

Електрика се појавила као нов, модеран фактор и изазвала је низ промена у привредном животу. Прве радове су изводили странци који су у Београду остали, отворили своје радње, са својим радницима, али који су глобили Београђане и тражили троструко већу цену од цене стварног коштања.⁴⁹

У почетку су у Београду биле само три радње, али после неколико година и наши су људи изучили електро-монтерски занат и почели да се баве овим послом.⁵⁰ Ускоро су се појавила и не-

стручна лица која су обављала послове ове врсте, тако да су праве занатлије затражиле еснафско уточиште углавном због појачане конкуренције, и да би спречили баш та нестручна лица у послу. Међутим електротехничарима у Београду није пошло за руком да већ 1906 године оснују електротехнички еснаф.⁵¹

Прво електрично осветљење у Београду и Београђани. За време извођења радова на електричном осветљењу и по њиховом завршетку у Београду се разбуктала борба која је узимала различите размере али увек је имала исти циљ, доказати да је електрично осветљење унело немир, пуно рђавог, унаказило град, донело болести и несрећне случајеве. У свему томе узимали су учешћа појединци, који су ширили најразличитије гласове, штампа, па и сами одборници који су имали да издрже велику борбу са народним мишљењем, и докажу да су сви гласови неосновани и да ће Београђани тек увидети многоструке користи од електричног осветљења. На првом месту Београђанима се нису свиделе бандере које је Друштво постављало по улицама и назвали су их „Београдска вешала“.⁵² На захтеве многих листова о овоме се решавало на састанку општинског одбора па су предузете мере код друштва које је изводило радове, и успело се да се друштво приволи да у року од 4 године уместо „вешала“ спроведе подземне каблове о својим трошку.⁵³ Радови на постављању подземних каблова у најужем центру почети су одмах, а онда је наједном и то било криво многим противницима електричног осветљења, па су чак протурили вест и старали се о њеном ширењу да се епидемија дифтерије појавила и тако брзо шири баш због копања јама за подземне каблове.⁵⁴

Овакви и слични напади нешто су се стишали а онда нагло оживели, чим је Београд почела осветљавати електрика.

⁴⁸ Исто, 57—59.

⁴⁹ Вечерње Новости, год. II, бр. 48, 17 феб. 1894 (даље Веч. Нов.).

⁵⁰ Савић М. Миливоје, Занати и индустрија у присаједињеним областима, 328.

⁵¹ Др. Н. Вучо, нав. дело, 21.

⁵² Веч. Нов., год. I, бр. 3 од 3 октобра 1893.

⁵³ Стенографске белешке са састанка одбора општинског од 11 јуна 1893, Београд. општ. нов., XI, бр. 38 од 19 септ. 1893. Београд. општ. нов., XI, бр. 40 од 30 окт. 1893.

⁵⁴ Веч. Нов., год. I, бр. 15 од 24 нов. 1893.

Како сви радови нису могли бити завршени у исти мах, јавно се преко штампе протестовало, нападан је претседник општине, одборници, друштво, професор Велике школе Ђока Станојевић, и само електрично осветљење. Критиковани су радови који су извођени, па је писано да су сијалице рђаво намештене и где нема никаквог саобраћаја „па у

Сл. 17 — Фењери на турским чардацима у Београду. По Ф. Kanitz-у

ветар светле“.⁵⁵ Затим је било противљења зашто само центар да буде осветљен. Други су се бунили како ни у центру није добро поступљено па се у новинама свакодневно могао читати неки овакав или сличан чланак: „Дал ко види ово? Да ли надлежни мисле да престоницу претстављају само Кнез Михајлова, Краља Милана и Васина а не и оне које се као мрежа простиру кроз цео Београд. Ено, нека се само погледа она улица од Дамјана, која води ка старом телеграфу, а одатле оним уским улицама ка Зеленом Венцу, поред кафане

„код Сарајева“, до Ломине улице, па да се човек зграние од чуда. Нигде једне сијалице, као да морамо као по каквом лавиринту, а то је тако рећи у срцу престонице, у центру њеном. Туда тешко човек са породицом ноћу може да прође. Мора зазирати да га когод не нападне, а богме не би му лако било, и ако је близу Теразијама, јер је мрак као у апсани. Молили би лепо надлежне, да и у ове улице изволе послати неколико зракова електричне светлости, ако ни за што друго, а оно за љубав оних милиона динара што га је цео Београд општини одобрио“.⁵⁶

Како су се доста често догађали прекиди и светло се гасило, или је био слаб напон, то су давали повода да се показујући на конкретне примере у штампи стално појављују чланци у којима се говори да је већина грађана мишљења да су узалудно бацили паре за електрично осветљење.⁵⁷ У чланку „Докле ће овако?“ видимо да је поред електричног ради сигурности ресторатер код Коларца палио испред улаза и петролеумску лампу што се добро показало много пута.⁵⁸ Такви и слични догађаји објављивани су у штампи под звучним насловима. Писало се о „шкандалима“ који се догађају у кафанама за време прекида струје, које користе несавесни гости да побегну „а у тој електрокомедији најлепше се проведе обертелнер и његова кеса“.⁵⁹

Године 1894 било је донето решење на основу кога се имало палити и гасити улично осветљење у Београду. Осветљење се палило према таблицама израђеним на основу месечевих мена, а било је објављено да се никако неће палити у време месечине, од 2 до 8 маја. За остале дане израчуната је скала по којој је паљено светло.⁶⁰ Али како у тој наредби није ништа било предвиђено за облачно време, то је и тај моменат искористила, ма да за кратко време штампа за своје нападе, док није било постављено нарочито лице које је у случају

⁵⁵ Веч. Нов., год. I, бр. 11 од 11 окт. 1893.

⁵⁶ Веч. Нов., год. I, бр. 21 од 21 окт. 1893.

⁵⁷ Веч. Нов., год. II, бр. 68 од 9 маја 1894.

⁵⁸ Веч. Нов., год. I, бр. 71 од 10 дец. 1893.

⁵⁹ Веч. Нов., год. I, бр. 63 од 2 дец. 1893.

⁶⁰ Из Суда вароши Београда 27 априла 1894, Бр. 2055, Београд. општ. нов., год. XII, бр. 13 од 1 маја 1894.

Сл. 18 — Улични фењери у Дубровачкој (данас 7 јула) улици у Београду. По Ф. Kanitz-у

облачног времена издавало Друштву наредбу за ванредно паљење светла.⁶¹

По Београду се у то време певају многе песме о згодама и незгодама Београђана које се догађају кад нестане струје. Њихов аутор је био Васа Крстић — Др. Казбулбуц, омиљени београдски хумориста, који је дуго година веселио Београђане својим заједљивим и пуним ведрине песмама. У неким песмама мешају се српски и немачки језик онако како је у то време било „у моди“.

Ево једног примера:

Електрицијада⁶²

Баш смо сретни, шале није
Што имамо ове жице
Наше славне, наше хвалне,
Наше дивне елек-трице.

Сва нам варош исплетена
Уплетена у те жице,
Наше славне, наше хвалне
Наше дивне елек-трице

Али када сутон падне
Пане и на ове жице,
Наше славне, наше хвалне,
Наше дивне елек-трице

Па кад тако ствари стоје,
Нашто онда ове жице
Наше славне, наше хвалне,
Наше дивне елек-трице.

Тада су се по Београду виђале и групе младића који су за свој рачун исмевали београдску општину и електрично осветљење, па су предвече ишли улицама са фењером како би показали да је фењер сигурнији од новог осветљења.⁶³

Са потсмехом се говорило да сијалице чкиље јер још општини нису стигле мумаказе, и да сијалица вреди и колико лојаница од 5 пара⁶⁴ а тражили су да се запале стари општински фењери.⁶⁵

Због свега овога на VII ванредном састанку Одбора општинског, 21 фебруара 1894, одлучено је да се обрати пажња друштву Српско-француском на слабост осветљења како се више не би догађало.⁶⁶

После тога напади су нешто престали, или били прикривени. Тако се у чланку „Опасности и узроци несрећних случајева од електричног осветљења“ поред многих негативних особина у закључку каже и ово: „Наша публика још

⁶¹ 15 Ванредни састанак општинског одбора одржан 20 маја 1894 год., *Београд. општ. нов.*, год. XII, бр. 14 од 27 маја 1894.

⁶² *Веч. Нов.*, год. II, бр. 282 од 12 окт. 1894.

⁶³ *Веч. Нов.*, год. I, бр. 4 од 4 окт. 1893.

⁶⁴ *Веч. Нов.*, год. II, бр. 147.

⁶⁵ *Веч. Нов.*, год. I, бр. 32 од 2 нов. 1893.

⁶⁶ Стенографске белешке са састанка Општинског одбора 20 и 27 фебруара 1894 г.

Сл. 19 — „Кара џамија“ 1887 године у којој је била смештена гасна централа Народног позоришта. По Ф. Kanitz-у

нема ни појма о правом електричном осветљењу, какво је у другим државама. Ово наше далеко је изостало од правога осветљења. Ну, што није било може јоште бити. Ми се с правом надамо”, закључује чланак, „да ће се и код нас учинити у томе погледу што је потребно те да и наша електрична светлост буде сувремена и као што је на западу, а не оваква, оријенталска”.⁶⁷

Противници електричног осветљења ишли су тако далеко да су нашли и првозаступника београдског, Мил. Ђ. Дују, који је предао првостепеном суду за варош Београд тужбу против „Српско-француског друштва за електрично осветљење и железнице у Београду”, за накнаду штете коју је друштво причинило личности његова властодавца Лазара Дамњановића, пиљара овдашњег, тиме што је Лазар од удара електричне струје из жице друштвене која се је небрежењем друштвене управе неколико дана вукла по улици, па је Лазар на њу нагазио, оглувио и онемио. Тужбом се тражила наплата накнаде за лечење и лекове и трајно онеспособљење.⁶⁸

Било је речи да се око електричне централе креће „сумњиво женскиње” а новине су помињале кућу машинисте у којој се „блудно живи”.⁶⁹

Но и поред свега тога далековиди људи који су тежили напретку остали су доследни своје циљу до краја, и из те борбе изишли као победници. Извештајем поднетим на IV редовном састанку Општинског одбора претседник је известио одборнике да је комисија за надзор при грађењу електричног осветљења поднела извештај, да је инсталација електричног осветљења 15 јануара 1894 године довршена, и да ће се друштву Српско-француском од тога дана плаћати уговорена сума за осветљење вароши.⁷⁰ На следећим састанцима,⁷¹ а према предлогу већине чланова одбора, предложени су и новчано награђени Ђока Станојевић, проф. Велике школе, Др. П. Поповић, М. Марковић, М. Капетановић и Коста Главинић који су добили и писмену захвалницу за уложени труд.⁷²

Архива електричне централе из тих првих дана није сачувана па не знамо имена првих претлатника. Знамо како

⁶⁷ Веч. Нов., год. II, бр. 94, 95, 96 од 4, 5 и 6 априла 1894.

⁶⁸ Веч. Нов., год. II, бр. 326 од 25 нов. 1894.

⁶⁹ Веч. Нов., год. I, бр. 58 од 27 нов. 1893.

⁷⁰ Извештај А Београда 713.

⁷¹ Београд. општ. нов., 6 маја 1894.

⁷² Београд. општ. нов., 8 јуна 1894.

су изгледале претплатне листе које су попуњавали и потписивали појединци или установе које су желеле да уведу електрично осветљење. Те претплатне листе су се уводиле у нарочиту књигу Суда општине Београдске. Из члана 8 ових услова претплате знамо да су цене електричног светла биле:

- 0,04 за сијалицу од 10 свећа
- 0,06 за сијалицу од 16 свећа
- 0,10 за сијалицу од 32 свеће
- 0,16 за сијалицу од 50 свећа
- 0,36 за пламену лампу од 500 свећа
- 0,60 за пламену лампу од 1000 свећа

Наплата се вршила месечно у стану претплатника. Читање се вршило у присуству претплатника и бележило се у књигу коју је чувао претплатник а рачун је морао да се плати најдаље у року од 30 дана. Многима је ово било скупо па су се кајали што су увели електрично осветљење.⁷³ Многи су га сматрали луксузом, јер је три пута скупље од гаса,⁷⁴ па су се неки грађани решавали да поново уведу стари начин осветљавања.⁷⁵ Због тога је на редовном састанку у Општини расправљано због чега Друштво наплаћује за осветљење приватним лицима толику суму.⁷⁶ Но и поред тога што су грађани, занатлије и трговци увели електрично осветљење по својим радњама, поједина надлештва остала су поред „чкиљавих лампи“, „које чак и не чкиље а камо ли светлост дају“. Највећа потреба осећала се у главном телеграфу, где се по сву ноћ радило према обичним петролеумским лампама и свећама.⁷⁷

Општина је на Калемегдану још у самом почетку поставила електричне сијалице па су ту приређивани концерти под електричним осветљењем а тек на неколико опомена од стране штампе Општина се постарала да осветли споменик кнеза Михајла.⁷⁸ Тек почетком новембра почело се са радовима на по-

стављању електричног осветљења око железничке станице.⁷⁹ Међутим, циркус Хенри је још фебруара рекламирао своје претставе „под електричним осветљењем“.⁸⁰ У то време примећује се нешто већи број забава у Београду, и оне су готово све биле објављиване преко новина. Једна од најзапаженијих била је забава поштанско-телеграфских службеника, одржана 9 априла 1894 године у „величанствено и богато удешеним и осветљеним електричним осветљењем просторијама Коларца“ коју су и назвали „Електрични концерт“.⁸¹

Увођење електричног осветљења у просторије Народног позоришта ишло је нешто спорије. Управник позоришта Др. Н. Петровић путовао је у Беч да у Бургу проучи најновија достигнућа позоришне сценске технике.⁸² По његовом повратку, а за време позоришног одмора, извршене су у позоришту многе промене. Међу њима видно место заузимале су измене на уличном осветљењу испред позоришта, у вестибилу, благајни, краљевој ложи, по глумачким облачионицама, а светлост на позорници је знатно појачана па су намештени и први покретни рефлектори са огледалима која су служила за нарочито осветљавање. На тај начин потрошња гаса за потребе позоришта сведена је на половину.⁸³ Гасно осветљење употребљавано је дању и при пробама,⁸⁴ а било је решено да се уведе само електрично чим Друштво позоришту да већи рабат.

Ипак се може рећи да су гасне лампе по београдским кућама спорије уступале своје место електричним сијалицама него што су то учинили улични фењери. Струју су појединци у куће морали да уводе о своме трошку, па је то свакако један од главних разлога због чега су гасне лампе још дуго биле у употреби. Тако у Абадиској, касније Господској улици (данас улица Народног фронта),

⁷³ Београд. општ. нов., год. XI, бр. 43 од 24 окт. 1893.

⁷⁴ Веч. Нов., год. II, бр. 321 од 20 нов. 1894.

⁷⁵ Веч. Нов., год. II, бр. 15 од 14 нов. 1894.

⁷⁶ Београд. општ. нов., год. XII, бр. 45 од 8 нов. 1894.

⁷⁷ Веч. Нов., год. II, бр. 3 од 3 јан. 1894.

⁷⁸ Веч. Нов., год. II, бр. 191 од 12 јула 1894.

⁷⁹ Веч. Нов., год. II, бр. 304 од 3 нов. 1894.

⁸⁰ Веч. Нов., год. II, бр. 42 од 11 феб. 1894.

⁸¹ Веч. Нов., год. II, од 8 априла 1894.

⁸² Веч. Нов., год. I, бр. 5 од 5 априла 1893.

⁸³ Веч. Нов., год. II, бр. 222 од 12 авг. 1894.

⁸⁴ Веч. Нов., год. II, бр. 206 од 27 јула 1894.

и до 1907-8 године електрично осветљење није било свуда уведено. У почетку су га увели само неки интелектуалци, виши чиновници и богатије занатлије, а осветљење је било уведено и у Руском посланству. У многим кућама ове и других улица електрика је уведена тек непосредно пред Први светски рат, као и за време рата у време велике несташнице

петролеума, која је на тај начин позитивно утицала на увођење електричног осветљења по кућама.

Објекти репродуковани у овом чланку под бројевима 2, 3, 4, 5, 8, 13 и 15 налазе се у Етнографском музеју у Београду, а објекти под бројевима 6, 7, 9, 10, 11, 12, 14 и 16 — у Музеју града Београда.

L'ÉCLAIRAGE À BELGRADE

S. KNEŽEVIĆ

L'évolution des moyens d'éclairage a été lente et très longue à Belgrade jusqu'à il y a une centaine d'années quand ceux-ci trouvent tout à coup une large application et connaissent un développement rapide.

L'auteur du présent article considère l'éclairage à Belgrade et son évolution sous les angles suivants: dans un premier chapitre il s'occupe de l'éclairage domestique, dans un autre chapitre il recherche les premières traces d'un éclairage dans les rues et enfin, dans un troisième chapitre, il parle de l'apparition et de l'introduction de l'éclairage électrique à Belgrade. Pour tout ceci il s'est basé sur des données offertes par la littérature, des matériaux d'archive, des communications orales de vieux Belgradois et les collections conservées au Musée de la Ville de Belgrade ainsi que sur quelques objets des collections du Musée Ethnographique de Belgrade.

Jusqu'au début du siècle dernier, l'éclairage domestique était donné par le feu du foyer, puis, plus tard, par une torche tenue par la plus jeune des brus de la maison pendant que les membres de la famille dînaient; c'est de là que le porte-torche primitif de ces maisons recevra le nom de »mlada«, c'est-à-dire »jeune femme«. On se servait aussi à cette époque de veilleuses et de lampes dans lesquelles brûlaient des matières grasses appelées »lukijerne«. L'auteur consacre un paragraphe spécial à l'emploi des chandelles de suif et de résine, fabriquées soit à la maison par les femmes, soit par des artisans dits »mumdžije«. Ce fut

avec une grande sensation que Belgrade accueillit les premières bougies (»milikerc«) que les Belgradois virent pour la première fois au bal donné en 1841 par le prince Mihajlo. Par la suite, on ne pourra plus imaginer, à Belgrade, de bal, de représentation théâtrale, de fête solennelle ou de divertissement qui ne fussent accompagnés de ce genre d'éclairage. Le pétrole apparaîtra, dans ce domaine, au cours de la seconde moitié du XIXe siècle, mais il est utilisé dans de petites lampes en tôle, très primitives et sans verre qui, outre qu'elles corrompent l'atmosphère, donnent une lumière très pauvre. Aussi les verres de lampes représenteront-elles là un progrès important quand elles apparaîtront à leur tour. Le Musée de la Ville de Belgrade conserve un certain nombre de ces lampes qui ont appartenu à des artistes connus et des personnalités connues du Belgrade d'autrefois.

Autrefois, l'éclairage des rues n'existait pas à Belgrade. Du temps des Turcs on y circulait la nuit une lanterne à la main. Les premières mesures en vue d'installer un éclairage de rues ne seront prises qu'en 1830, sous le règne du Prince Miloš. Encore cette installation de l'éclairage de rues se fera-t-elle très lentement. Les rues sont alors éclairées par des lanternes que les aubergistes placent devant leurs maisons; les lanternes appartenant à la commune sont moins nombreuses, mais sont allumées à heures fixes chaque soir. Pour les grandes solennités et les fêtes, les rues étaient éclairées par des lanternes de différentes couleurs, des veil-

leuses ou bien encore par des bougies placées derrière les fenêtres des maisons et, dans les rues, on trouvait aussi alors des boules de terre mélangée de quelque produit goudronneux qui brûlaient et les éclairaient.

Dans la troisième partie de son article, l'auteur traite de l'apparition de l'éclairage électrique après de nombreuses luttes et discussions sur le besoin d'introduire un moyen d'éclairage municipal plus moderne et plus efficace. Dans un paragraphe qu'il consacre à la première application de l'éclairage électrique, il décrit l'étonnement et l'enthousiasme des Belgradois qui le comparèrent à la lampe merveilleuse d'Aladin, à la lueur de laquelle ils attendirent l'aube, en buvant à la santé de cet éclairage électrique. Dans une autre partie de ce chapitre, l'auteur expose les influences qu'a eues l'éclairage électrique sur la vie des habitants de la ville, ainsi que différents événements et malheurs qu'utilisent les ennemis de l'éclairage électrique pour montrer combien l'ancien système d'éclairage était meilleur et plus utile. Comme au début de leur fonctionnement, les premières centrales électriques de Belgrade connaissent souvent des pannes qui provoquent des coupures de courant et l'obscurité dans les rues, on se met à chanter sur ce sujet et les journaux commentent en long et en large »l'éclairage oriental« de Belgrade. Mais malgré tout cela, l'éclairage électrique apparaît comme un facteur nouveau dans la vie des habitants de la capitale et on donne, en son honneur, des pièces de théâtre, des concerts et des divertissements solennels »sous la brillante lumière électrique« et les réclames qui les annoncent soulignent toujours »l'éclairage magnifique

et richement installé de l'électricité«; les Belgradois garderont surtout dans leur mémoire un de ces divertissements offert par les employés des Postes et Télégraphe, en 1864, et appelé »le concert électrique«.

Illustrations dans le texte:

- Fig. 1 — Le feu du foyer servait également à l'éclairage. Sous la porte (angle droit supérieur) on voit une femme portant une torche, premier moyen d'éclairage mobile.
- Fig. 2 — «Mlada», «lučara», «snaša», supports primitifs sur lesquels on plaçait la torche allumée
- Fig. 3 — «Lukijerna», lampe à huile
- Fig. 4 — Chandelier de terre
- Fig. 5 — Bougeoir de terre
- Fig. 6 — Chandelier à trois branches en argent, semblable à ceux employés dans des circonstances solennelles
- Fig. 7 — Bougeoirs métalliques (celui de gauche comporte un seclé amovible)
- Fig. 8 — «Gasarče», lampe à pétrole
- Fig. 9 — Lampe murale et lampe de table à pétrole.
- Fig. 10 — La lampe de Djordje Krstić
- Fig. 11 — Lampe métallique de Stevan Mokranjac
- Fig. 12 — La lampe d'Écim Toma
- Fig. 13 — Lustre qui pouvait être garni et de bougies et de lampes à pétrole
- Fig. 14 — Lanterne de cuir
- Fig. 15 — Lanterne en bois, avec verre
- Fig. 16 — Lanterne métallique décorative
- Fig. 17 — Lanterne des tours du guet turc à Belgrade, d'après F. Kanitz
- Fig. 18 — Lanterne de rue de la rue Dubrovačka (aujourd'hui la rue 7 jula), à Belgrade, d'après F. Kanitz
- Fig. 19 — La mosquée «Kara džamija» où s'installa en 1887 la centrale à gaz du Théâtre National, d'après F. Kanitz